
Artykuł 29

Dr hab. Krzysztof Komorowski, PRASA W OKUPOWANEJ POLSCE

Po klęsce wrześniowej 1939 roku Polska znalazła się pod okupacjami. Na terenach włączonych do III Rzeszy wprowadzono goebbelsowski system prasowy, likwidując wszystkie pisma w języku polskim i zastępując je gazetami w języku niemieckim takimi jak wydawany w Katowicach „Kattowitzer Zeitung”, czy poznański „Ostdeutsche Zeitung”. W Generalnym Gubernatorstwie w miejsce prasy polskiej wprowadzono polskojęzyczną prasę niemiecką. Początkowo pełniła ona wyłącznie funkcje informacyjne, szybko jednak zaczęła stanowić podstawowy środek wywierania wpływu na postawy społeczeństwa polskiego, przez co była potocznie określana mianem prasy „gadzinowej”. Na jej łamach zamieszczano artykuły mające osłabić ducha oporu, wytwarzając i utrwalając poczucie przegranej wojny oraz bezcelowości dalszego oporu. W GG ukazywało się 8 dzienników, z których do najważniejszych należy zaliczyć wydawany od 11 października 1939 roku w nakładzie 200 tys. „Nowy Kurier Warszawski” (pot. „kurwar”) i „Goniec Krakowski” (pot. „podgoniec”) o nakładzie 60 tys. egzemplarzy. Oprócz dzienników ukazywały się również liczne czasopisma. Od 1940 roku w Krakowie wydawano „Ilustrowany Kurier Polski”, a w Warszawie: „7 Dni”, „Falę” oraz „Co miesiąc powieść”. Ponadto ukazywały się także czasopisma o tematyce rolniczej, ogrodniczej i branżowej. Szacuje się, że łącznie w latach 1939–1944 na okupowanych terenach ukazywało się łącznie około 50 pism „gadzinowych”, których jednorazowy nakład w 1941 roku sięgał blisko 700 tys., a w 1944 roku ponad miliona egzemplarzy.

Również na ziemiach pod okupacją sowiecką prasa polska została całkowicie zlikwidowana. W jej miejsce władze sowieckie wprowadziły wydawnictwa o charakterze „gadzinowym”. W Kijowie kontynuowano wydawanie w języku polskim propagandowego dziennika „Głos Radziecki”, w Tarnopolu zaczęła ukazywać się „Prawda Bolszewicka”, a we Lwowie w nakładzie 40 tys. egzemplarzy wychodził antypolski „Czerwony Sztandar”. Ponadto wydawano liczne gazety lokalne, jak „Wolna Łomża”, czy w Łapach „Iskra”. Nieco odmienna sytuacja istniała natomiast na Litwie, a zwłaszcza w rejonie Wilna. Do czasu włączenia do Związku Sowieckiego (sierpień 1940 roku) ukazywało się tam kilka pism polskich, z których najważniejszą rolę odgrywały „Kurjer Wileński” oraz „Gazeta Codzienna”. Po wprowadzeniu władzy sowieckiej zlikwidowano je, zastępując dwoma komunistycznymi dziennikami w języku polskim „Prawdą Wileńską” i „Prawdą Komsomolską”.

Wobec całkowitego zawłaszczenia przez okupantów legalnej prasy polskiej i obrócenia jej przeciwko narodowi polskiemu, stało się konieczne uruchomienie wydawnictw konspiracyjnych. Były one niemal jedynym źródłem w miarę pełnej i rzetelnej informacji, stanowiąc zarazem płaszczyznę formowania myśli politycznych i stymulowania postaw społeczeństwa polskiego. Do jej zadań należało przede wszystkim informowanie polskiego społeczeństwa o przebiegu działań wojennych, sytuacji międzynarodowej, ogłaszanie postanowień władz konspiracyjnych, kształtowanie postaw patriotycznych, podtrzymywanie ducha oporu oraz demaskowanie fałszów prasy „gadzinowej”. Obok prasy związanej z działalnością rządu RP na wychodźstwie (reprezentowanej przez organizacje wojskowe i polityczne, będące kontynuacją istniejących przed wybuchem wojny sił i stronnictw, które stały na gruncie ustroju Polski) istniał nurt opozycyjny reprezentowany m.in. przez komunistów lewicowych socjalistów i radykalnych ludowców.

Najliczniejszą, pod względem liczby tytułów oraz wysokości nakładu, była prasa konspiracyjnej organizacji wojskowej Służba Zwycięstwu Polski (późniejszy Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa). W czasie okupacji wydała ona łącznie nie mniej niż 250 pism przy jednorazowym nakładzie ponad 200 tys. egzemplarzy. Początkowo prasą konspiracyjną na szczeblu centralnym zajmował się Oddział Polityczno-Propagandowy, który wiosną 1940 roku został przekształcony w

Biuro Informacji i Propagandy. Centralnym organem prasowym BIP-u (Oddział VI) Komendy Głównej ZWZ–AK był „Biuletyn Informacyjny”, ukazujący się podczas okupacji jako tygodnik, przekształcony w czasie Powstania Warszawskiego w dziennik o nakładzie od 25 do 50 tys. egzemplarzy. Jego twórcą, a następnie długoletnim redaktorem naczelnym był Aleksander Kamiński, komendant główny Organizacji Małego Sabotażu „Wawer”, a zarazem autor najgłośniejszej książki okupowanej Warszawy „Kamienie na szaniec”. Biuletyn był przede wszystkim skierowany do żołnierzy polskiego podziemia, ale ze względu na jego charakter propagandowo-informacyjny zalecano także wykorzystywanie zawartych w nim artykułów w pismach ukazujących się na prowincji. Istotną rolę odgrywały również „Wiadomości Polskie” oraz „Agencja Prasowa”, której artykuły były przedrukowywane w pismach BIP-u na terenie całego kraju takich jak „Małopolski Biuletyn Informacyjny” w Krakowie, „Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej” we Lwowie, czy „Świt Polski” na Nowogródczyźnie. Wydział Redakcji Fachowych Pism Wojskowych BIP-u wydawał zaś dwa pisma wojskowe: „Insurekcję” i „Żołnierza Polskiego”. Były one przeznaczone dla młodszych oficerów podziemnej armii jako wydawnictwa szkoleniowe, w których omawiano zagadnienia o tematyce historyczno-wojskowej oraz komentowano bieżącą sytuację operacyjno-taktyczną na frontach.

Ważne miejsce zajmowały także wydawnictwa propagandowe BIP-u skierowane do obywateli III Rzeszy, volksdeutschów oraz funkcjonariuszy administracji okupacyjnej. Akcja o kryptonimie „N” miała na celu dezorientację, podkopanie morale Niemców oraz zwalczanie propagandy niemieckiej. Wśród ukazujących się pism należy wymienić m.in. pisma „Der Soldat” (Żołnierz) i „Der Frontkämpfer” (Bojownik Frontowy), sugerujące istnienie szerokiej antyhitlerowskiej opozycji wewnątrz armii niemieckiej oraz przeznaczony dla Niemców w III Rzeszy, a także dla volksdeutschów w okupowanej Polsce „Kennst Du die Wahrheit ?” (Czy znasz prawdę?).

Pod koniec 1943 roku BIP rozpoczął również akcję o kryptonimie „R”, której celem było przeciwdziałanie propagandzie komunistycznej i sowieckiej. W jej ramach wydawano skierowane do ludności wiejskiej pismo „Głos Ludu”, a do robotników „Wolność Robotnicza”. Oprócz materiałów antykomunistycznych, zamieszczano w nich bieżące informacje na temat walki z Niemcami oraz propagandą antyniemiecką.

Do liczącej się grupy pism związanych z działalnością Polskiego Państwa Podziemnego należała prasa Delegatury Rządu RP na Kraj. Akcją wydawniczą kierował Departament Informacji, będący cywilnym odpowiednikiem BIP-u. Głównym tytułem był ukazujący się od marca 1941 roku dwutygodnik „Rzeczpospolita Polska”, wydawany w nakładzie do 15 tys. egzemplarzy. Ważne miejsce zajmowały także tygodnik „Kraj. Agencja Informacyjna” i miesięcznik „Dokumenty Chwili”.

Szczególną rolę odgrywała także skierowana do młodzieży polskiej prasa harcerska Szarych Szeregów. Wśród 50 pism wydawanych na terenie całego kraju, do najważniejszych należy zaliczyć „Źródło” oraz wydawane dla harcerek „Dziś i Jutro”.

Wraz z prasą związaną ściśle z ZWZ–AK i Delegaturą Rządu ukazywały się czasopisma licznych ugrupowań politycznych, stanowiąc platformę wymiany myśli i formułowania programów politycznych.

Prasa ruchu ludowego w okresie okupacji liczyła ponad 160 tytułów. Do pism centralnych Stronnictwa Ludowego „Roch”, osiągających jednorazowo nakład 9 tys. egzemplarzy, należały m.in. „Przegląd”, „Ku zwycięstwu” i „Agencja Informacyjna – Wieś”. Swoją własną prasę miały również Bataliony Chłopskie. Do najważniejszych należy zaliczyć „Żywią i Bronią”, „Samoobronę Chłopską” oraz „Chłostre”. Z ruchem socjalistycznym było natomiast związane ponad 100 pism konspiracyjnych, z czego ponad połowa z Polską Partią Socjalistyczną – Wolność, Równość, Niepodległość. Do centralnych organów prasowych PPS-WRN należał m.in. wydawany od listopada 1939 roku „Informator” (późniejszy „WRN”, a następnie „Robotnik”), „Gwardia Ludowa” i „Płomienie”. Na terenie okupowanej Polski ukazywało się także około 120 tytułów pism konspiracyjnych związanych z obozem narodowym. Pierwszym znaczącym pismem wydawanym wspólnie przez Stronnictwo Narodowe oraz Obóz Narodowo-Radykalny ABC od 1939 roku był „Szaniec”. Na jego łamach formułowano program zdecydowanej walki z wszelkimi odłamami lewicy. Po zawłaszczeniu pisma przez oenerowców, SN zaczęło wydawać „Walkę”, nawołującą

społeczeństwo do przyjęcia postawy antykomunistycznej i antysowieckiej. Do głównych pism stronnictwa należały także: „Sprawy Narodu”, „Szczerebiec” i „Warszawski Dziennik”. Do najważniejszych pism Konfederacji Narodu (przedwojenna ONR-Falanga) należał zaś dwutygodnik „Nowa Polska. Organ Konfederacji Narodu” oraz „Biuletyn Słowiański” i „Blok Środkowo-Europejski. Agencja”, na których łamach m.in. postulowano koncepcje federacji państw słowiańskich (bez Związku Sowieckiego). Najmniej rozwinięte struktury miało czwarte z ugrupowań wchodzących w skład PKP, a mianowicie Stronnictwo Pracy. Wśród związanych z nim nielicznych czasopism należy wyróżnić: „Głos Warszawy”, „Reformę” i „Zryw” nawołujące w zamieszczanych artykułach do oporu społecznego i solidaryzmu w przyszłej Polsce.

Swoją prasę miały również organizacje piłsudczykowskie. Obóz Polski Walczącej wydawał m.in. „Słowo Polskie” i „Państwo Polskie”, natomiast centralnym organem prasowym Konwentu Organizacji Niepodległościowych była „Myśl Państwowa. Agencja Polityczna”.

W latach 1939–1942 działania grup rewolucyjnej lewicy konspiracyjnej i komunistów, ze względu na brak rozwiniętych struktur terenowych, były bardzo ograniczone. Mimo to w okupowanym kraju wydawano w tym czasie około 45 tytułów prasowych, w tym „Wolność”, „Chłop i Robotnik” i „Młot i Sierp”. Wraz z utworzeniem w styczniu 1942 roku Polskiej Partii Robotniczej sytuacja ta uległa zmianie. PPR oraz organizacje z nią związane do 1944 roku wydały łącznie ponad 200 tajnych czasopism, których zasięg był jednak ograniczony. Wśród centralnych organów prasowych PPR znalazły się m.in. „Trybuna Wolności” i „Trybuna Chłopska”. Były one uzupełniane licznymi pismami drukowanymi w obwodach i okręgach. Zamieszczane w nich odezwy i artykuły programowe nawoływały do walki o Polskę demokratyczną, gdzie ziemia znajdzie się w rękach chłopów, głosząc jednocześnie rezygnację z kresów wschodnich i konieczność sojuszu ze Związkiem Sowieckim.

Swoistym fenomenem była prasa Powstania Warszawskiego. Po rozpoczęciu walk 1 sierpnia 1944 roku konspiracyjna prasa, po raz pierwszy od wielu lat mogła działać jawnie. Szacuje się, iż w ciągu dwóch miesięcy ukazywało się blisko 200 tytułów prasowych. Zawierały one przede wszystkim informacje z ogarniętej walkami stolicy i świata oraz zarządzenia władz powstańczych.

Konspiracyjna prasa zasadniczo opierała się na trzech źródłach informacji: nasłuchu radiowym, komunikatach prasowych (z pism o charakterze agencyjnym) oraz własnych informacjach. Duże trudności były także związane z drukiem. Brakowało technicznego wyposażenia drukarni, zarekwirowanego w większości w 1939 roku, papieru i farby drukarskiej. Z tego względu na uznanie zasługuje fakt, że w samej tylko Warszawie podczas okupacji zdołano zorganizować aż 150 nielegalnych drukarni. Ogromne znaczenie dla ruchu wydawniczego miał również kolportaż prasy, za który były odpowiedzialne przede wszystkim kobiety. Z narażeniem życia docierały one nie tylko do zakonspirowanych lokali w miastach, ale także do oddziałów partyzanckich działających na uboczu wielkich skupisk miejskich.

Konspiracyjny ruch wydawniczy w latach 1939–1945 przede wszystkim koncentrował się w wielkich miastach Generalnego Gubernatorstwa. Istniała jednak także rozbudowana siatka terenowa, obejmująca ziemie wcielone do III Rzeszy oraz kresy wschodnie. Cykliczne ukazywanie się kolejnych tytułów prasowych (ponad 1500) było niezaprzeczalnym świadectwem istniejącej woli oporu w społeczeństwie polskim i dążenia do odzyskania niepodległości, a zarazem stanowiło fenomen okupowanej Europy.

Bibliografia selektywna:

- E. Czop, Obwód Lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941, Rzeszów 2004.
- W. Bartoszewski, Prasa powstania warszawskiego: zarys historyczno-bibliograficzny, W-wa 1972.
- J. Jarowiecki, J. Myśliński, A. Notkowski, Prasa polska w latach 1939–1945, Warszawa 1980.
- J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, Dzieje prasy polskiej, Warszawa 1988.
- R. Macura, Prasa konspiracyjna w kraju Warty w latach 1939–1945, Poznań 2006
- J. Szostakowski, Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Liwie w okresie od września 1939 do 1964 roku, Wilno-Warszawa 2004.